

2. Кручинина И.Н. Структура и функции сочинительной связи в русском языке. – М.: Наука, 1988. – 212 с.
3. Майданський М.Н. Стягнене речення, або речення з однорідними членами // Мовознавство. – 1947. – №4-5. – С. 174-189.
4. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении: Учебное пособие. Изд.8-е. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 432 с.
5. Прияткина А.Ф. Союзные конструкции в простом предложении: Автореф. дис. ...д-ра филол. наук. – М., 1977. – 45 с.
6. Українська мова. Енциклопедія. К.: Укр. енцикл., 2000. – 752 с.
7. Ширяев Е.Н. Дифференциация сочинительных и подчинительных союзов на синтаксической основе // ФН. – 1980. – №2. – С. 49-55.

С.А.Байдусь

ПОЯСНЮВАЛЬНІ КОНСТРУКЦІЇ ЗІ СПОЛУЧНИКОМ **ТОБТО** (**СЕБТО**, **ЦЕБТО**) У СТРУКТУРІ НЕЕЛЕМЕНТАРНОГО РЕЧЕННЯ

Стаття присвячена з'ясуванню особливостей семантико-синтаксичної і формально-синтаксичної структури конструкцій з пояснювальним компонентом, уведеним за допомогою сполучника **тобто** (**себто**, **цебто**). Актуальність дослідження полягає в тому, що в українському мовознавстві названі пояснювальні конструкції спеціально не вивчалися, а погляди вчених на їхні функції трактуються неоднозначно. Спірним є й питання про віднесеність сполучників **тобто** (**себто**, **цебто**) до сурядних чи підрядних. Відомо, що О.М.Пешковський розглядав конструкції з цими сполучниками у російській мові (**то есть** (просторічний **то бышь**, застарілий **сиречь**) як такі, що виражають підрядний зв'язок. Л.А.Булаховський відніс їх до конструкцій із сурядними сполучниками. Автори граматики російської мови розглядають пояснювальні сполучники як засоби вираження недиференційованого синтаксичного зв'язку [8: 173-176]. І.М.Уздиган сполучники **або**, **тобто**, **а саме**, **як от** виділила як окрему групу серед сурядних сполучників [9: 422], а в «Теоретичній морфології української мови», зазначено, що сполучники **тобто**, **або** «становлять периферію сполучникової системи», виражаючи відношення тотожності між двома позначеннями того самого явища [1: 352]. І.Р.Вихованець такі пояснювальні сполучники кваліфікує як проміжний розряд між сурядними та підрядними [1: 586].

Зміст синтаксичного терміна «пояснення» лінгвісти пов'язують із функцією подвійного позначення того самого явища дійсності [Н.В.Кірпи́чнікова, Є.Ф.Морозова, А.Ф.Пріяткіна, Г.П.Уханов, Н.Ю.Шведова та ін.]. За визначенням Н.В.Кірпи́чнікової, пояснювальною є «конструкція, що складається з двох компонентів (пояснюваного – перша частина конструкції і пояснювального – друга частина конструкції) і перебуває в пояснювальних відношеннях». Пояснювальні відношення дослідниця характеризує як відношення повного або часткового збігу змісту компонентів пояснювальної конструкції [3: 97] і наголошує на тому, що до пояснювальних конструкцій

можна віднести тільки ті, які містять або допускають між двома компонентами пояснювальний сполучник [3 : 112].

І.Р.Вихованець тлумачить термін «пояснення» як «вид семантико-синтаксичних відношень між членами речень або реченнями, який полягає в повторному називанні, але іншими лексико-граматичними засобами того самого явища дійсності». Цей повтор називання, на його думку, охоплює два різновиди: тотожності та відношення загального й частини [1: 476].

У синтаксисі російської мови виділяють два або три типи: конструкції 1) пояснювально-уточнювальні, 2) узагальнювального пояснення та 3) ототожнювальні (В.А.Белошапкова); 1) власне пояснювальні (при повному збігові змісту компонентів) і 2) з відношеннями загального-часткового, або уточнення [Н.В.Кірпічнікова, А.Ф.Пряткіна]; крім власне пояснення й уточнення, називають також відношення виключення [Н.Ю.Шведова].

У нашому дослідженні аналізові підлягають пояснювальні конструкції з відношенням тотожності та відношенням «загальне і частина», які приєднуються за допомогою сполучника **тобто (себто, цебто)**. Уточнювальні відношення, як слушно зауважує М.Я.Плющ, об'єднують досить строкати за функціями і синтаксичними зв'язками субстантивні сполуки, вони становлять окремий тип конструкцій – з уточнювальними відношеннями [5 :5].

В аналізі конструкцій з пояснювальними відношеннями виходимо з положення про те, що функціональний опис різних типів конструкцій ґрунтується на виявленні взаємодії синтаксису, семантики і прагматики. За словами Є.Куриловича, «функції мовних форм визначаються обсягом використання цих форм... Функція форми повинна визначатися щодо інших форм, що вживаються поряд з нею у відповідній або синтаксичній сфері» [4:131-132]. Поява синтаксичної конструкції з пояснювальним компонентом зумовлюється особливою комунікативною настановою мовця: дати пояснення щодо певного явища, факту, події, тобто в спосіб коментування. Як зазначає А.П.Загнітко, комунікативна функція мови у спілкуванні взаємодіє з функцією текстотворення, до сфери якої належить орієнтація на адресата мовлення і на контекст (доведення чогось чи пояснення) [2:157]; «текстова функція дозволяє мовцеві будувати тексти, тобто ситуативно релевантні дискурси» [2:175]. Оскільки ж у мові, як і в математиці, є три різновиди семіотичних функцій: «функція обґрунтування, перенесення (в сенсі універсальної теорії перетворень) і пояснення (в межах універсальної теорії дійсності) [2:174], то мовець обирає конструкцію, яка реалізує ту чи іншу настанову щодо опису відповідної ситуації.

В основі аналізу речень з пояснювальними відношеннями функціональний підхід застосовано за ономасіологічною формулою В.Матезіуса: «мовець - позамовний зміст - мовна форма».

Пояснювальні конструкції можуть являти собою різні синтаксичні одиниці. Пояснювальний компонент може входити до складу простого речення як член речення чи складне словосполучення у позиції члена

речення; входити до складносурядного речення чи виступати частиною складнопідрядного, або багатокomпонентного складного речення, вставленим реченням у структурі тексту. Наприклад: *Починаючи з цього міста [Рашикова] і по всій землі руських, **себто** козаків, ми помітили це.* (П.Загребельний); *У 1709 Петро I наказав київському воєводі вислати за кордон усіх «польських» (**тобто** правобережних за походженням) студентів* (Історія України); *Він [Ігор] не був волхвом, віщим, як Олег..., **тобто** Ігор епічною традицією не був уведений у план героїв* (В.Шевчук); *Не вірне [слово] в першому разі, **себто** що слідчий обминає імена, бо інакше б він мусив мовчати* (І.Багрянний); *Уряд прийняв у 1922 р. ухвалу про «вивід шляхетства», **тобто** до складу шляхти зарахували тих, хто мав шляхетські привілеї* («Історія України»).

Своєрідність пояснювальних конструкцій полягає у подвійному позначенні того самого предмета чи явища. Домінанта у вираженні семантики «пояснення» припадає на другу частину – пояснювальний компонент, що відображено і в структурі речення та в актуальному членуванні. Він завжди займає постпозицію щодо пояснюваного компонента, входячи до змісту «нового» – рематичного компонента висловлення. Наприклад: *Я перш за все дуже **хотіла б** вийти заміж, **тобто** щоб у мене був чоловік* (О.Довженко); *А скільки їх по селах швендяє **високогонористих, городян цебто**, що гукали: Ми! Ми!* (В.Підмогильний).

Пояснювальна частина переважно стосується одного слова чи словосполучення, що займає позицію головного або другорядного члена речення, ототожнюючись із ним за змістом і за функцією. Наприклад,

у позиції підмета:

*То його батько був із Бессарабії, і батькова **мати, баба тобто** Анатолія Петрицького, була циганка* (Остап Вишня); *Буває, що у складних ситуаціях починає домінувати **батько, тобто позиція**, коли людина прагне контролювати все і всіх* (Мистецтво взаєморозуміння);

у позиції присудка:

*Ми тут **готуємо дно моря...** **Тобто очищуємо** його від дерев і корчів* (О.Довженко); *Справді, я **божественний, тобто** пришепкуватий* (В.Підмогильний);

у позиції прямого і непрямого додатків:

*Хочеш служити моїй справі, **тобто** Господу, служи!* (В.Шевчук); *У Клембівці **сидять** усі селяни – і дівчата і молодіці – **вміють** гаптувати та ткати «бомбак», **себто** полотно, на котрім гаптують* (М.Коцюбинський);

у позиції узгодженого і неузгодженого означення та прикладки:

*Це їхні клієнти, **тобто** належать до відділу Великіна* (І.Багрянний); *В сенаті все це відали, а мені прислано листа з «антидатного», **себто** числом заднім, від короля про амністію...* (В.Підмогильний); *Олег Святославович був онуком **Ярослава, тобто** великого князя Київського* (В.Шевчук);

у позиції обставини часу:

Є, однак, усі підстави вважати, що хрещення відбулося **між умовою з Візантією (987) і походом на Корсунь (989), тобто 988 року** (В.Шевчук);

обставини способу дії:

*Велів Андрієві лягти «по правилу», **цебто** лицем догори й до дверей* (І.Багрянний); *Вони все почнуть спочатку, **по-своєму, тобто** за його методою* (І.Багрянний);

обставини місця: *Таку операцію він проробив рано по весні **біля** того місця, де зимував, **тобто** біля домівки* (І.Багрянний); *Вже він потрапив у орк, **себто** на той світ, як знаєш вельми добре з латини* (П.Загребельний) та інших обставин. Проте пояснювальний компонент може пояснювати й узагальнювати весь зміст сказаного в пояснювальній частині. Наприклад: *За наказом свого старшого він [Кальнофойський] міряв тіло Св. Іллі й переконався, що той зростом не перевищував звичайної людини і вирішив, що оповідання про велетенську постать Св. Іллі пішло від того, що лежить той у такому місці, де голова видна з одного боку, а ноги виступають із другої земляної стіни, **тобто** маємо оптичний обман* (В.Шевчук).

Ситуацію пояснення у книжних стилях, зокрема у науковому, офіційно-діловому, а також у підручниках, навчальних посібниках реалізують пояснювальні конструкції в аспекті розкриття поняття, явища, процесу. Наприклад: *Особливо це важливо при **розв'язанні ситуацій, тобто ситуацій, які супроводжує велика емоційна напруга, коли може втратити контроль над своєю поведінкою*** («Мистецтво взаєморозуміння»); *Цей світ, як і кожен, був поділений надвоє – на привілейованих, **тобто** на верхи, і на упосліджених, **тобто** низи* (І.Багрянний); *Король Ян Казимир просить у папи **диспенси, себто** дозволу зашлюбити вдову по брату своєму Владиславу* (П.Загребельний); *Звісно всі названі споруди втілювали мистецькі смаки тих часів, **тобто** були бароковими* («Історія України»).

В уснорозмовному, художньому стилях, у публіцистиці пояснення репрезентує ототожнювання того самого предмета іншими словами: жаргонне або професіоналізм – загальноновживаним, іншомовне – словами рідної мови, незрозуміле для загалу – синонімічним, відповідним ситуації мовлення тощо. Наприклад: *Тим кольором **революційним, цебто кольором червоним**, було вифарблено геть усі будівлі в центрі міста і навіть муровані огорожі* (І.Багрянний); *...Хоче служити другу **капітуляцію, себто** других дванадцять літ* (І.Франко); *Епос про героя, як звичайно, творили люди, **наближені до нього, тобто певні індивідууми*** (В.Шевчук); *А слідчий навідає: «**Що ти на це скажеш?! Цебто про пана*** (І.Багрянний).

За семантикою пояснювальні конструкції ускладнені другорядною предикацією. Пояснювальний компонент, позначаючи той самий предмет чи явище, що й пояснюваний, коментує його іншими словами, тобто предикуює. Наприклад, у реченні ***Гармонійність «я», тобто певна рівновага всередині людини, є нерухомість загальмування на певному духовному стані*** (В.Підмогильний) пояснювальний компонент, навіть займаючи інтерпозицію,

виражає значення характеристики людини – особистості («я»): **гармонійність «я» - це певна рівновага всередині людини .**

Сполучник **тобто**, який виражає власне пояснювальні відношення стосовно одного явища, предмета та ін., може заступатися сполучниками **або** (застарілий **альбо**), **чи** (переважно в конструкціях із відокремленою прикладкою). Наприклад: *Вальдишен, або лісовий кулик – благородна птиця, трохи менша як наш голуб...* (Остап Вишня); *На довгому шнуркові, що прив'язується до кільця на крякушиній лапці, прикріплюється „грузило” – чи то гирка...* (Остап Вишня); *А може, Жуки – то тільки інообразно, себто інакшим способом, або візерунком словесним, названий Суботів?* (П.Загребельний); *Вони, кажу вам, прозябають. Або, по-вашому, ростуть, Як та капуста на городі* (Т.Шевченко); *Я ж Семко Забузький, альбо Забудський, бо забуваю, що мені не треба, і міцно пам'ятаю те, що мені треба* (П.Загребельний); Проте пояснення може бути представлено в конструкціях і словами **інакше, точніше (вірніше), власне**, які переводять визначення когось, чогось в іншу площину, уточнюючи висловлене. Такі конструкції можуть виступати то як сполучниковий засіб, то як вставні слова. Наприклад: *За це [за відсутністю документів] його затримано. Інакше кажучи, затримано як дезертира* (А.Головка); *Дисциплінований Георгіані сів, точніше – присів на краєчок параші...* (І.Багряний); *Знову ж таки: є з-поміж них диявольська голова чи, точніше, голова змія у воді, як сказано у Псалтирі, начинена знаннями, хитрістю та лукавством* (В.Шевчук); *...Якісь бездушні, з приплющеними очима, з замкненими устами, без обличчя або, вірніше, з обличчям, закритим серпанком чогось невисловленого, якісь безживні, безрадісні* (І.Багряний); *Лікує рани й вади душевні, власне, духовні, а не тілесні* (В.Шевчук); *...Ми печально почали співати надгробних пісень, власне, канон на відхід душі* (В.Шевчук).

З пояснювальною функцією виступає також компонент, уведений сполученнями слів, вставними реченнями: **по-простому (по-нашому) кажучи, як тут (тепер) кажуть, як їх узивають** та ін. Наприклад: *...Але кондуктори... умудрялися й ту казенну свічку „замахорити”, по-простому кажучи – вкрасти...* (І.Багряний); *...В християнстві настало два способи думання – мізантропічний, як тепер кажуть, гуманістичний* (В.Шевчук); *Одне слово, він мені фальш загнув, як тут кажуть, „тухту”* (Остап Вишня); *...У джунглях, найбільше плодиться бенгальських, або, як їх узивають, - королівських тигрів* (Остап Вишня).

Своєрідну функцію виконують і вставні слова **отже, словом, коротко кажучи, інакше кажучи**, які пояснюють щось узагальнюючи. Наприклад: *Через це розум буває у глупоті і глупота у розумі, отже, розум людський, як хвилі морські, непевний та мінливий* (В.Шевчук); *Георгіані був на диво елегантний, аристократичний, випрасуваний, накрохмалений, ідеально сніжно-білий і виключно гордий та недоторканий – словом, справжній грузинський князь, а на совєтській термінології – „совбарин” і то найвищої проби* (І.Багряний); *Оце і є прірва, брате Михайле, прірва – в близькості, в непевності, несправедності пізнання світу, коротко*

сказавши, - невідчутті власної душі, а відтак нерушності правди (В.Шевчук);

Отже, аналіз пояснювальних конструкцій з відношенням тотожності засвідчує, що вони семантично ускладнені. Пояснювальний компонент ускладнює семантичну структуру речення, а тому є відокремленим членом, який набуває деякої самостійності. На семантико-синтаксичному рівні цей компонент представлений окремою синтаксемою з відповідним оформленням її морфологічними та інтонаційними засобами (пауз, тону проголошення). Якщо з функціонального погляду пояснювальні конструкції подібні до конструкцій із сурядним зв'язком членів речення, то з погляду синтаксичного зв'язок між пояснюваним і пояснювальним компонентами нечітко диференційований, він зближується з предикативним зв'язком підмета і присудка або може трансформуватися як зв'язок приєднувальних чи вставних конструкцій. Усе сказане підтверджує думку О.С.Мельничука про те, що в реченнях із вторинними предикатними синтаксемами виявляється певна своєрідність, яка полягає у кількаступінчастості актуального членування семантично неелементарних конструкцій [10: 150].

Література:

1. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови. – К.: «Пульсари», 2004. – 398 с.
2. Загнітко Анатолій. Теорія сучасного синтаксису. – Донецьк: Дон НУ, 2006. – 378 с.
3. Кирпичникова Н.В. О синтаксическом термине пояснение // Исследования по современному русскому языку. Сб. ст. – М.: Узд-во МГУ, 1970. – С. 96 – 112.
4. Курилович Е. Очерки по лингвистике: Сб. статей. – М.: ИЛ, 1962. – 456 с.
5. Плющ М.Я. Прикладковий компонент у структурі простого ускладненого речення // Науковий часопис НПУ імені Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови. Вип.І. – К., 2005. – С. 3-8.
6. Прияткина А.Ф. Конструкции с пояснительными союзами (К вопросу о пояснительной связи) // Русский язык в школе. – 1956. - № 5. – С. 20-23.
7. Прияткина А.Ф. Служебные слова, выражающие уточнение и пояснение в современном русском языке. – Дисс... канд. филолог. наук. 10.02.01. – М., 1954. – 23 с.
8. Русская грамматика. – М.: Наука, 1980. – 709 с.
9. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П.Грищенка. – К.: Вища школа, 3-є вид., 2002. – 439 с.
10. Сучасна українська літературна мова Синтаксис. / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1972. – 515 с.
11. Українська мова. Енциклопедія. – Вид-во «Українська енциклопедія імені М.П.Бажана», 2000. – 750 с.
12. Уханов Г.П. Пояснительные конструкции с союзом **то есть** и придаточным предложением во второй части // Русский язык в школе. – 1961. - № 2. – С. 32-36.